

Wêje û Rexne

kovara lêkolîn, rexne û teoriya wêjeyê

hejmar: 9/10 • sal: 2017 • bihar • havîn • payîz • zivistan •

WÊJEYA KURDÎ YA KAFKASYAYÊ

Pêşdaçûyîna Litêratûra Kurdaye Sovêtîê **Emerîkê Serdar** ■ Li Dewletên Sovyeta Berê Kurd bi Perspektîfa Dîrokî û Çandî **Xanna Omerxali** ■ Kurdolojîya Sovyetê û Kronolojîya Edebiyata Wê ya Kurdî (1922-1991) **Sedat Ulugana**
Awazên (Dengên) Keserê: Axafînên Melodîkirî, Zêmar û Vegotinên Lehengî di Nav Êzîdiyên Ermenistanê de **E. A. de la Bretèque** ■ Kurd, Kafkasya û Kurdolojî: Hevpeyvîn bi Metin Yüksel re **Adnan Çelik** ■ Qanatê Kurdo
û Kirmanckî **Ahmed Kirkan** ■ Lehengên Erênî û Şoreşger di Romanên Kurdî yên Sovyeta Berê de **Betül Çoban** ■
Têkiliyên Kurd û Ermenîyan di Romanên Erebe Şemo de **Dawid Yeşilmen** ■ Îmajê Jinan di Hewariyê de **Nurgül Ay** ■
Lênerînek li Çiroka *Xezala Sîma* Semend: Li Gel Şoreşa Sovyetê Pirsgirêka Jinê **Songül Keskin** ■ Ronîkirînek li Ser Çend
Aliyên Romana *Siberê* ya Wezîrê Eşo **Ömer Delikaya** ■ Çend Gotin di Derbarê Romana *Hewariyê* de **Rizgar Elegez** ■ Li
Ser Wêjeya Kurdiya Soranî Hevpeyvîn Dîgel Heme Mentik **Dawid Yeşilmen** ■ "Ez Yağob Tilermenî"; *Hêlangeyek* li Dor
Vegêran û Listika Edebî **İnan Eroğlu** ■ Xwendineke Psikanalîtîk li Ser Romana *Rengên Jiyaneke Du Zerdik* **Vecdi Demir** ■

WÊJE Û REXNE

Kovara Şeş Mehane ya Lêkolîn, Rexne û Teoriya Wêjeyê
Weşana Demane (Du-demsalî)

Hejmar: 9/10 • Sal:2017 • Bihar • Havîn • Payîz • Zivistan •

ISSN: 2148-2500

XWEDÎYÊ KOVARÊ: Mehmet Sebih Yoldaş

EDÎTOR: Davut Yeşilmen, Serdar Ay, Ömer Delikaya

LIJNEYA WEŞANÊ: Adnan Çelik, Sinan Gültekin, Tahir Taninha

RASTKIRIN: (Kurmancî û Soranî): Ömer Delikaya & Mem Artemêt
(Zazakî): Metin Çiftçi

ŞÊWIRMENDÊ HUNERÊ: Ömer Delikaya

KARÊN ABORÎ-TEKNÎKÎ: Bawer Berşev

BERG Û RÛPELSAZÎ: Ridwan Xelîl | ridwanxelil@gmail.com

TÊBINÎ: Mafê çapkirina nivîsaran, tenê di destê lijneya weşanê de ye. Lê nivîskar ji naveroka nivîsarên xwe berpîrsiyar in. Herweha nivîsên ku ji kovarê re têne şandin, neyêne weşandin jî li nivîskar nayêne vegerandin û bi şertê ku çavkanî bê nîşandan, jêgirtina ji kovarê serbest e.

ÇAPXANE: ENES BASIN YAYIN VE MATBAACILIK Ltd. Şti. Maltepe Mah. Litos Yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12 / 210 Topkapı/İstanbul. Tel: (0212) 501 47 63

ŞERTÊN ABONETIYÊ: Bihayê kovarê ₺15 ye. Ji bo Ewropa jî €15 ye. Abonetiya ji bo salekê ₺40 û ji bo Ewropayê €40 ye.

HESABÊ BANQEYÊ: İŞ BANKASI Diyarbakır 3. Sanayi Şubesi

Xwedî: Mehmet Sebih Yoldaş

Hesap No: 8306-0006720

Iban: TR19 0006 4000 0018 3060 0067 20

Swift/Bic: ISBKTRIS

Western Union: Mehmet Sebih Yoldaş

NAVNIŞAN: Kooperatifler Mah. Akkoyunlu 4. Sk. Hukukçular Apt. No:1,
Yenişehir/DİYARBAKIR

Tel: 0533 307 5717

E-Mail: wejeurexne@gmail.com

facebook: wejerexne

twitter: wejeurexne

skype: wejeurexne

KURDOLOJÎYA SOVYETÊ Û KRONOLOJÎYA EDEBÎYATA WÊ YA KURDÎ (1922-1991)

Kurte

Di erdnîgarîya Yekîtiya Komarên Sosyalîst ên Sovyetê de nêzîkî 500 hezar kurd ji destpêka damezirandina sîstema Sovyetê (1922) heta belavbûna Sovyetê (1991) jîyane. Bêguman di vê dema dirêj de wekî hemû civatan, bi karên zanistî û civatî ve mijûl bûne. Herweha, ji ber bandor û hêza wan a civatî, li wan welatan kurdolojî jî xurt bûye. Cara yekem romana kurdî li wir tê nivîsîn. Bi sedan berhemên kurdî hatine afirandin. Kurdan, di beşên curbicur de bi zimanê kurdî xwe îfade kirine. Lê di tu êwrên dîrokê de, nêrîna rûsan a ji bo kurdan û polîtîkaya ku li dijî kurdan meşandine tu carî ji berjewendiyên wan azad nebûne.

Bêjeyên Sereke: Sovyet, kurd, kurdolojî, edebîyat, Êrîvan, Rûsya, roman

1. DESTPÊK

1.1. Kurdên herî kevin

Li gor kurdnasê rûs Mînoriskî, kurd di demên pir kevnar de li herêma Kafkasyayê bi cih bûne. Li gor Gordon Childe û Vanilor, qewmên arî (ku kurd jî di nav de ne) berîya Îsa di salên 6000î de li Kafkasyayê belav bûne.¹ Li gor Letif Birûkî kalikên kurdên kutî berîya Îsa di sed-sala yekem de li Kafkasyayê jî belav bûne.² Piştî çend sedsalan ji dîne Zerdeştîyê derbasî dîne mesîhî bûne. Dîroknasên ereb jî vê xalê piştrast

1 Şamil, Hêjarê. *Diaspora Kürtleri*, Perî, İstanbul, 2005, r. 23.

2 Memed, Letif. "Di Dema Sulala Mihrenîya de Dewleta Kurd ya Mesîhî", *Dostani*, Moskova, 2002, r. 55.

dikin û didin zanîn ku şênîyên kurdan yê herî kevin li vê herêmê di sedsala 7an de ci cih bûne.³ Di navbera salên 951-1174an de li vê herêmê hikûmeta kurdan a bi navê Şedadî tê ditin. Piştî êrişên tirkên oxuz Dewleta Şedadîyan belav dibe.⁴ Tê zanîn ku wê demê Şedadî di karê avdarî û cotkarîyê de bi nav û deng bûn. Ew şehre Anîyê ava dikin û li ser çemê Erezê Pireya Xudaferîne çêdikin. Piştî têkçûna kurdên Şedadî, hebûna kurdan a li Kafkasyayê ne hebûneke dewletî ye, di bin desthilatdarîya dewletên din de demên dirêj dijîn. Ji van dewletan yek jî dewleta Gurcîyan e. Dema prenses Tamarayê de du serekên kurdên êzidî yê bi navê Îvanê Çepildirêj û Zekarê Çepildirêj di dewleta Gurcîyan de xwedîyê hêzeke sîyasî bûn.⁵ Ev malbatên kurd jî paşê asîmîle dibin û ola xwe ji bîr dikin. Di van salên dawî de ji ber ku lêkolînên derbarê kurdan de zêde dibin, di derheqê dîroka kurdan de agahîyên nû dertên holê. Diroknasên gurcî didin zanîn ku di sedsala 10an de kurd li vê herêmê hikûmeteke bi navê Rewadî ava kirine.⁶ Tê zanîn ku Selahaddîn Eyyûbî bi xwe jî kurdekî ji eşîreta rewadîyan e. Piştî Rewadîyan li vê deverê meriv dikare behsa çend hikûmetên kurdan yê din jî bike. Deylemî û Mîhranî ji van hikûmetan du heb in. Tê zanîn ku di destxeta ermenî ya bi navê Matenadaran de beşeke kurdî ya derbarê van kurdan de heye.⁷ Ev çavkanî jî didin nîşandan ku kurd di dîroka Kafkasyayê de gelekî kevin û beled in. Lê divê meriv vê yekê jî bibêje ku ev kurdên kevin, çand û zimanê xwe neparastine û bi awayekî gelemperî helîyane.

1.2. Koçberî

Cara yekem şahê Îranê Şah Ebas di sala 1587an de ji bo sînorê Îranê yê bakur bi hêz bike, Ji Xoresana Kurdistanê 24 eşîrên kurd mişextî Azerbaycanê dike. Ev kurdên mişext, li devera Qerebaxê tîn bicihkirin û ji vê deverê re jî dibêjin “Bîstçaran”. Tê zanîn ku ev eşîr bi tevahî kurdên şîa bûne.⁸ Ji ber vê yekê helandina wan di demeke pir kurt de çêdibe.⁹ Piştî van eşîrên kurdan du sal paşê, di dema şerê Osmanîyan û Safewîyan de (1589) kurdên ku di nav artêşa Osmanîyan de cih digirtin û hemberî Safewîyan şer dikirin, bi tevî artêşa Osmanî Safewîyan têk dibin û piştî têkbirinê leşkerên kurd li Azerbaycanê dimînin û bi mal-

3 *Sours of the History of Azarbaijan*, Bakû, 1969, r.68

4 Reşîd, Tosinê. “Kurdên Yekitîya Sovyetê: Berê û Niha”, *Bîrnebûn*, hejmar 42, 2009, Stockholm, r.12

5 Reşîd, Tosinê. “Êzdîyatî, Oleke Hê jî Ne Naskirî”, *Roja Nû*, 2001, Stockholm, r. 224

6 Pirîbarî, Dîmîtrî. “Di Qefqasyaya Başûr de Kurdên Êzidî”, *Êzdîxane*, Erîvan, 2004

7 Şamil. *h.b.*, r. 27

8 Şamil. *h.b.*, r.29

9 Eskerov, Şamil. “Azerbaycan Kürtleri”, *Azerbaycan'ın Sesi Gazetesi*, Bakû, 11 Haziran 1993.

batî li vê deverê bi cih dibin.¹⁰ Ev kurd, kurdên Sunî bûne. Piştî şerên Osmanîyan û Safevîyan, di dawîya sedsala 17. de ji hêla Mereş û Rihayê çend eşîrên kurd koçî Gurcistanê dikin û li devera Acar û Mêsxêtê bi cih dibin. Tê zanîn ku ev kurd ji kurdên Elewî (Şîî) bûn.¹¹ Tê zanîn ku di dîroka kurdan de her tim li ser kurdên êzidî zext û zordarî çêbûne. Ji ber vê sedemê jî kurdên êzidî bi dehan car mecbûr mane ku koçî deverên din bikin. Ji ber zextên gelên misilman, kurdên êzidî her tim alîkarîya gelên ne misilman kirine û bi vî rengî hem taybetîyên xwe yên dînî hem jî yên neteweyî winda nekirine. Di sala 1777an de şahê Gurcistanê yê bi navê Kartîlî bi kurdên êzidî yên herêma Wanê re têkiliyê datîne. Li gor Reşîd, di nav herdu alîya de peymanê alîkarîyê pêk tê û li gor peymanê, kurdên êzidî dê alîkarîya Kartîlî bikin, ewê jî Kela Xoşabê bide kurdên êzidî û rê bide ku êzidî di deverên xwe de serbixwe bin.¹² Lê ev plan bi ser nakeve û siltanê Osmanîyan ê bi navê Ahmedê I. êrîşê dibe li ser kurdên êzidî û bi hezaran kurdî qetil dike. Kurdên êzidî yên jî vê komkujîyê difilitin (1774) diçin li devera Gelîyê Zîlan dicivin.¹³ Lê li vir jî ji ber zilma tirkan nasitirin û koçî Gurcistanê dikin. Reşîd dibêje ku jimara wan di vê koçê de 4000 malbat bûne.

Di sedsala 19. de ji ber polîtîkaya çarê Rûsyayê Nikolayê I., di navbera rûsan û eceman de şerên demdirêj (1796-1855) diqewimin. Di dawîya van şeran de peymanê Turkmençayê tê îmzekirin. Li gor vê peymanê, nivê Ermenistanê û tevahîya Azerbaycanê dikeve destê Rûsyayê. Bi vî şeklî parçeyekê Kurdistanê dikeve bin destê Rûsan. Careke din osmanî û rûs di navbera salên 1828-1829an de şer dikin. Piştî vê pêvajoyê vê carê artêşa Osmanîyan û artêşa Rûsyayê ji bo Qirimê (1853-1855) şer kirin, di encama van şeran de parçeyeke Kurdistanê bi rêya Kongreya Berlînê (1878) dikeve destê rûsan.¹⁴ Meriv dikare bibêje ku di destpêka sedsala 18an heta dawîya heman sedsalê koçberbûna kurdan a di nav welatê Rûsyayê de didome.¹⁵ Di vê sedsalê de kurd, cara yekem desthilatdariya rûsan nas dikin. Li gor îstatîstîkên sala 1908an di nav sînorên Împeratorîya Rûsyayê de 72 gundên kurdên êzidî hebûn. Pêşîya Şerê Cîhanê yê Yekem du êlên kurdên êzidî yên bi navê rojkî û sipkî koçî Qersê dikin ku Qers wê demê di nav sînorên Rûsyayê de bû. Bi destpêkirina Şerê Cîhanê yê Yekem meriv dikare bibêje tu malbateke

10 Tael, Herman. *Eski Sovyetler Birliğinde Kürtler (1927-1994)*, Perî, İstanbul, 2001, r. 40.

11 Reşîd, Tosinê. "Kurdên Yekitîya Sovyetê" *Bîr*, j.12, 2010, Amed, r. 207.

12 Reşîd. *h. b.*

13 Ulugana, Sedat. *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931)*, Perî, İstanbul, 2010, r. 12.

14 Şamil, *Diaspora Kürtleri*, r. 34.

15 Averyanov, P.İ. *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, wer. Muhammed (Hoko) Varlı (Xani), Sîpan Yayıncılık, Ankara, 1995, r. 45.

kurdên êzidî li Serhedê namîne, hemû berê xwe didine Împeratorîya Rûsyayê. Yê ku herî dawîyê serhedê terk dike, axayê êzidîyên Wanê Cangîr Axa ye.¹⁶ Di dawîya Şerê Cîhanê yê Yekem de kurd li hemû deverên Kafkasyayê belav bûbûn. Lê bi hezaran kurd hatibûn qetilkirin û ewqas zarok jî sêwî mabûn.

1.3. Mişextî

Ber bi dawîya Şerê Cîhanê yê Yekem li welatê Rûsyayê Şoreşa Oktobirê (1917) pêk tê. Piştî şoreşê, leşkerên rûs ji Kafkasyayê vedikişin. Bi vê vekişanê re leşkerên tirk dikevîne Kafkasyayê û bi hezaran kurdê êzidî qetil dikin. Piştî mudaxaleya Îngilîzan, tirk ji Kafkasyayê vedikişin û şûna wan vê carê leşkerên Artêşa Sor tijî dibin. Bi vî awayî kurd cara yekem Artêşa Sor û sîstema Bolşevîkan nas dikin. Tê zanîn ku di nav Bolşevîkan de kurd jî hebûn.¹⁷ Dema sîstema Sovyetê di Kafkasya û Asyaya Navîn hate damezirandin, kurd li Ermenistanê, Azerbaycanê, Gurcistanê belav bûbûn.¹⁸

Kurdên Yekîtiya Sovyetê di dema Stalîn de sê cara tîni mişextkirin. Pêşîya Şerê Cîhanê yê Duyem ev mişextkirin beşek ji plana Stalîn bû ku deverên li ser sînor ji kurdan vala kirin bi tîrsa ku meyla kurdan wê li ser Tirkîyeyê çêbibe. Mişexta yekem di payîza 1937an de pêk tê. Dazde gundên kurdên misilman, ji Ermenistanê û Azerbaycanê mişextî Qazaxistan û Asyaya Navîn dikin.¹⁹ Li gor dukûmentên fermî di vê salê de 800 kurd hatine mişextkirin. Ji van kurdan bi tenê çend malbat dikaribûn bizivirine cihên xwe yêni berê.²⁰

Cara duyem, di sala 1944an de kurdên misilman bi tevahî (9.000 kes) ji başûrê Gurcistanê mişextî Qazaxistan û Ozbekistanê dikin. Giringîya vê mişextîyê ev e ku piranîya vana jin û zar in. Ji ber ku mêr bi tevahî bûne leşkerên Artêşa Sor û li hemberê nazîyan şer dikin.²¹

Stalîn cara sêyem, di sala 1947an de beşek ji kurdên êzidî, ji Gurcistanê mişextî Qazaxistan û Asyaya Navîn dike. Tê zanîn ku di vê salê de cara yekem kurdên êzidî ji aliyê Stalîn ve hatine mişextkirin. Lê piştî mirina Stalîn, ev kurdên êzidî careke din dizivirin Gurcistan û Ermenistanê.²² Tê zanîn ku di dema mişextîyê de di rê û dirban de bi sedan kurd ji ber şertên dijwar jîyana xwe wînda kirin.

16 Celîl, Celîlê. *Autobiyografiya Ebdurrezaq Bedirxan*, Perî, Stenbol, 2000, r.46

17 Badem, Candan û Rohat Alakom, "Karlı Bir Kürdün Digor'dan Sibiryaya Uzanan Öyküsü", *Kürt Tarihi*, j. 3, 2012, r. 11.

18 Taels. *Eski Sovyetler Birliği'nde Kürtler (1927-1994)*, r. 44.

19 Reşîd. "Kurdên Yekîtiya Sovyetê: Berê û Niha", *Birnebûn*, r. 15.

20 Şamil, Hêjarê. *Kinyazê İbrahim ve Kürtler*, Perî, İstanbul, 2007, r. 22.

21 Reşîd. "Kurdên Yekîtiya Sovyetê: Berê û Niha", *Birnebûn*, r. 15.

22 Reşîd. *H.b.*

Mişextiya dawî, ya sala 1988an e. Di dema belavbûna Sovyetê de, di navbera ermenî û azerîyan de şer çêdibe û yên ku ji vî şerî herî zêde zerarê dibînin jî kurdên herêma Qerebaxê ne. Bi hezaran kurd, ji aliyê ermenî û azerîyan ve tên mişextkirin.²³

2. KURDOLOJÎYA YEKÎTÎYA SOVYETÊ

Meriv dikare bibêje ku peyva "kurdolojî" yê di wateya lêkolînên zanistî de tê bikaranîn yên ku li ser kurdan tên çêkirin. Disîplînên wekî zimannasî, filolojî, etnografya, erdnîgarî, etnolojî, sosyolojî, antropolojî, ekonomî, tarîx, polîtîka, psîkolojî bi kurdolojîyê ve girêdar in.²⁴ Ji bo vê wateya berfireh, em ê hewl bidin vê sernavî bi kar bînin.

2.1. Zimannasî û tekstên klasîk

Di binê vê sernavê de em dikarin ji xebatên ku li ser zimanê kurdî hatine kirin çend mînakê bidin. Ji ber ku ev mijar bi serê xwe mijara tezekê ye. Piştî sala 1917an di Sovyetê de, di serî de Marr û Orbelî li ser kurdolojîyê dixebitîn. Bi pişgirîya Orbelî cara yekem ji aliyê Hûgo Makas ve Metnên Kurmancî di sala 1926an de li Lenîngradê tê çapkirin.²⁵ Di sala 1931an de li Zanîngeha Lenîngradê di bin avahîya Îranolojîyê de "Semînera Kurdî" tê damezrandin. Piştî semînera kurdî, cara yekem kurdologên kurd ên wekî Erebe Şemo û Qanatê Kurdo li ser "zayend û îzafeta kurmancî" xebatekê dikin.²⁶ Cara yekem di sala 1934an de li Êrîvanê "Kongreya Kurdolojîyê" tê çêkirin. Qanatê Kurdo, Eminê Evdal, Hecîyê Cindî, Ahmedê Mirazî, beşdarî kongreyê dibin. Di dawîya kongreyê de ji bo kurdolojîyê biryarên girîng tên girtin. Di sala 1959an de li Lenîngradê Beşa Kurdolojîyê tê damezrandin. Orbelî dibe serokê beşê.²⁷ Piştî mirina Orbelî, di sala 1961an de Qanatê Kurdo dibe serekê beşê.

Di sala 1971an de li Ermenistanê jî beşa kurdolojîyê tê damezrandin. Di navbera salên 1940-1984an de, di beşên kurdolojîyê de yên li Yekîtiya Sovyetê de 75 heb tezen doktorayê tên nivîsîn. Ji van tezan 19 heb kurdî ne. Qanatê Kurdo, di bin avahîya beşa Kurdolojîya Lenîngradê de, di sala 1957an de bi zimanê rûsî, gramera kurdî dinivîse û di sala 1965an de jî, teza xwe ya doktorayê ya bi navê "Li gor Meteryalên Kurmancî û Soranî Gramera Kurdî" amade dike.²⁸ Prof. Îsak Sukerman

23 Tosinê, Reşîd. "Kurdên Yekitiya Sovyetê", *Bîr*, Hejmar 12, Amed, 2010, r. 216.

24 Akin, Salih. *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, Avesta, Stenbol, 2013, r. 228.

25 Alakom, Rohat. *Kurdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, Deng, İstanbul, 1991, r. 107.

26 *H.b.*, r. 107.

27 *H.b.*, r. 108.

28 Reşîd, Tosinê û Ali Kılıç. "Navdarên Me", *Nûbar*, j.1-2, Almata, 2008, r. 11.

di sala 1960an de li ser fonetîka kurdî dixebite. Dîsa Çerkez Bakayev di sala 1971î de li ser zimanê kurdên Sovyetê tezeke doktorayê amade dike. Xwendekara Q. Kurdo ya bi navê Zera Üsiv 1956an de teza xwe li ser "Qertafên Soranî" amade dike.²⁹

Li qonaxa Êrîvanê, kurdologekî din yê bi navê Maksîmê Xemo (bi xwe kurd e) li ser biwêjên kurdî xebatên tijî pêk tîne. Li Ozbekistanê Î.Î. Avalianî (1969) li ser lêker û biwêjên kurdî dixebite. Avalianî, xebata Xemo ya li ser biwêjên kurdî jî di sala 1979an de çap dike. Ji bilî xebatên gramatîk, li Sovyetê xebatên leksîkolojî (Ferhengsazî) jî tînin kirin.³⁰ Heta salên 1990î taybetî di Zanîngeha Petersburgê de, derbarê zimanê kurdî de nêzîkî sed tezên zanistî tînin amadekirin. Ji bo kurdolojîyê di Sovyetê de qonaxeke din jî Bakû bû. Zanîngeha bi navê "Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası" di bin avahîya xwe de enstîtuyekê jî bo xebatên gelên Rojhilata Nêzîk û Asyaya Navîn ava dike. Di navbera salên 1960-1980 de li vir bi dehan xebatên kurdolojîyê pêk tînin. Şemsî, Huseyîn Kurdoxlû xebatên zanistî dikin. Z.T. Şafîeva, li ser helbestên kurdî teza doktorayê amade dike. Şamil Eskerov, teza xwe li ser Cege-rxwîn amade dike û G. Alîşanov (Kurdoxlu) li ser berhemên Ebdulla Goran dixebite. Kinyazê Îbrahîm jî di vê akademîyê de perwerde dibe û teza xwe li ser tîkîlîya edebîyata kurdan û azerîyan amade dike.³¹ Niha jî di Zanîngeha Abay a Qazaxistanê de akademîsyen û kurdolog e û di warên kurdolojîyê de xebatên xwe dimeşîne.

Tê zanîn ku di peşîya sîstema Sovyetê de jî li Rûsyayê xebatên kurdolojîyê hebûn. Cara yekem Alexandre Jaba jî Kurdistanê bi dehan destxetên kurdî yê klasîk bi xwe re dibe Rûsyayê. Piştî ku sîstema Sovyetê ava dibe, xwendekarê Qanatê Kurdo yê bi navê Rudenko li ser van destxetên kurdî dixebite.³² Rudenko di sala 1953an de teza xwe li ser Mem û Zîna Ehmedê Xanî amade dike. Di sala 1961an de jî bi awayekî fireh li ser destxetên kurdî dixebite. Meriv dikare bibêje ku bi pêşengîya Rudenko ve bi dehan destxetên kurdî, cara yekem tînin nasandin.³³ Rudenko li ser bi dehan tekstên klasîk yê kurdî dixebite.

2.2. Perwerdeya bi zimanê dayîkê

Berîya avakirina sîstema Sovyetê, di destpêka sedsala 20an de (1900-1904) Împeratorîya Rûsyayê, li warên kurdan sê dibistanan ava dike. Ev dibistan yê perwerdeya sereke yê çar-sale bûn. Di van dibistanan

29 Alakom, *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, r.114.

30 *H.b.*, r. 117.

31 *H.b.*, r. 123.

32 M. Malmisanlı. "Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine - II". *Tarih ve Toplum*, Sayı: 55, 1988, r. 58-63.

33 Alakom. *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, r. 120.

de Ahmedê Mirazî jî xwendekar bû. Lê ev dibistan pîr di demeke kurt de tîn girtin.³⁴ Piştî avakirina sistema Sovyetê, jî bo netew û kêrmetewan dibistan û enstîtû tîn vekirin. Ji ber ku kurd jî jî van kêrmetewan bûn, jî bo wan jî ev îmkân hat dayîn. Lê mixabîn alfabeyeke kurdan tune bû ku pê perwerde bibin.

Di 23yê adara 1921an de li Ermenistanê dibistanên kurdî tîn vekirin. Çend meh şunde jî jî bo salvegera Şoreşa Oktoberê (meha cotmehê de) cara yekem jî aliyê Lazo (Hakob Xazaryan) ve bi alfabeya Şems, jî bo dibistanên kurdan pirtûkeke kurdî tê çapkirin. Di sala 1921an de, li gundên kurdan di pênc dibistanên sereke de 267 xwendekarên kurd hebûn. Di salên 1925-1926an de jimara dibistanan dibe 10 û ya xwendekaran jî dibe 520. Di sala 1927an de jimara dibistanan dibe 13 û jî van dibistanan a gundê Dêrikê dibistana 7 sale bû.

Di van dibistanan de rewşênbîrên wekî Qanatê Kurdo, mêrxasê welatên Sovyetê Semen Sîyabendov, Qaçaxê Mirad perwede dibin. Heta sala 1929an di dibistanên kurdan yê Ermenistan û Gurcistanê de zarokên kurd bi kitaba bi navê Şems fêrî zimanê kurdî dibin.³⁵ Bi spartina komara Ermenistanê di sala 1928an de Îsak Marogûlov, bi alîkarîya Erebe Şemo (bi tenê alîkarîyê dike. Ne damezrînêr e)³⁶ alfabeya kurdî ya bi tîpên latînî çêdike. Piştî çêkirina alfabeya latînî, cara yekem pirtûkeke bi vê alfabeyê ya bi navê “Xwe Bi Xwe Hînbûna Kurmancî” (1929) tê çapkirin. Di sala 1929an de ev alfabe jî aliyê komarên Kafasyayê ve wekî “alfabeya kurdên Sovyetê” tê pejirandin.³⁷ Piştî vê pejirandinê bi dehan pirtûkên kurdî yê jî bo fêrbûna dersan û weşandin tîn weşandin û çapkirin (Ji van yek jî rojnemaya Rîya Teze bû ku em ê kêlîyeke din behs bikin). Li Azerbaycan û Turkmenistanê jî di heman salê de perwerdehiya kurdî dest pê dike. Di sala 1931ê de li Êrîvanê, jî bo mamosteyên zimanê kurdî bîn perwerdekirin, enstîtûya kurdî ya pedagojîyê ya Pişkavkazê (Teknîkûm) vedibe. Di vê enstîtuyê de 110 xwendekar mezûn dibin û jî wan 5 heb jin in.³⁸ Berpîrsîyarê Teknîkûmê jî Erebe Şemo ye.³⁹ Di sala 1932yan de jî, li bajarê Şûşayê (Qerebax) azerî jî teknîkumekî ava dikin. Beşeke vê teknîkûmê jî kurdî ye. Serokê vê beşê Suleyman Rehîmov û hevîna wî Qelem Xanim e. Ji vê teknîkûmê, mamosteyên kurd ên Azerbaycanê yê bi navên Îbrahîmê Alahwêrdî, Şamil Şûkûrov, Cefer Ehmedov, Îsmîxan Evdilayev, Suleyman Evdilayev,

34 Boyik, Eskerê. *Çanda Kurdên Sovyetê*, Deng, Amed, 2012, r. 10.

35 H.b, r. 12.

36 Celîl, Celîlê. *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, wer. Hasan Kaya, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2007, r. 146.

37 H.b, r. 142.

38 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r.46

39 Şamil. *Diaspora Kürtleri*, r.95

İlyas Memedov, Hesen Namazov, Mihemed Eli Hesenov û bi dehan kesên din perwerde dibin û paşê jî li gundên kurdên Azerbaycanê belav dibin û zarokên kurd bi zimanê kurdî perwerde dikin. Ev beş di sala 1937an de tê girtin û li Azerbaycanê perwerdeya bi zimanê kurdî tê qedexekirin.⁴⁰ Li Azerbaycanê ev qedexe îro jî didome.

Bi biryara komara Ermenistanê di sala 1937an de qursên dusale hatin vekirin û di van qursan de 30 keçên kurd, ji bo di klûbên gundan de kar bikin hatin perwerdekirin. Ji sala 1930î heta sala 1938an li Azerbaycanê bi zimanê kurdî 26 pirtûkên dersan, li Turkmenistanê jî 8 pirtûkên dersan tên çapkirin. Di navberan van salan de ji enstîtuyan 70 dersdarên kurdî tên mezûn kirin. 180 pirtûkên dersan jî ji aliyê wan ve tên amade kirin. Di sala 1938an de ji bo kurdan her tişt tê qedexekirin. Kurdên rewşenbîrên tên mişextkirin. Alfabeye kurdî ya latînî, rojnameya Rîya Teze jî tên qedexekirin. Piştî vê pêvajoyê, komara Ermenistanê peywirê dide Hecîyê Cindî ku ji bo kurdan alfebeya nû çêbike. Cindî di sala 1941î de dest bi kar dike paşê jî ber Şerê Cîhanê yê Duyem xebatên xwe heta sala 1944an radiwestîne. Piştî sala 1944an dîsa dest bi xebata xwe ya dirustkirina alfabeyê dike û di sala 1946an de jî "elîfba"ya ku bi tîpên kirîlî amade kirîye tê weşandin.⁴¹ Li Sovyetê di navbera salên 1921-1960î de, 238 pirtûkên kurdî tên weşandin. Ji van 72 heb, pirtûkên kurmançî ne û ji bo perwerdehîya kurdî hatine amadekirin. Di navbera van salan de tîraja pirtûkên kurdî 146.850 ye.⁴² Heta belavbûna Sovyetê, bi taybetî jî li Ermenistanê perwerdeyîya bi zimanê kurdî didome. Di roja me de jî li Ermenistanê perwerdeya zarokên kurdan a bi zimanê kurdî berdewam dike. Di 2012an de Komara Ermenistanê dîsa jî bo kurdan "perwerdehîya bi tîpên latînî" bi awayekî fermî pejirand.

2.3. Çapemenî

2.3.1. Rojnameya Rîya Teze

Hejmara yekem ya Rîya Teze di 25ê Adara sala 1930î de li Êrîvanê tê weşandin. Rojname, weşana bi zimanê kurdî ya Partîya Komunîst a Ermenistanê bûye. Armanca rojnameyê ew bû ku di nava kurdên Sovyetê de propagandaya Partîya Komunîst a Ermenistanê û sistema nû ya Sovyetê bike. Di serî de rewşenbîrên kurd ên wekî Erebe Şemo, Hecîyê Cindî û Emînê Evdal di dora rojnameyê kom dibin. Lê pîrsgirêka herî

40 Şamil, Hêjarê. "Kürtçe İlk Şiirler Kitabının Yazarı: Mülseyib Axundov", Kurdistan-post, <http://cu.kurdistan-post.eu/diaspora/6195-krde-ilk-iirler-kitabnn-yazar-mseyib-axundov.html>, (28ê avrêla 2012an)

41 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 49

42 Yüksel, Metin. "Hayatta Kalma ve Diriliş: Kürtçe'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", *Kürt Tarihi*, h. 1, (Haziran-Temmuz), 2012, r. 22.

giring ew bû ku di van salan de kadroyên kurd tune bûn. Ji ber vê yekê jî di van salan de ermeniyên ku bi kurdî baş dizanin, alikariyê didine xebata vê rojnameyê.⁴³ Di sala 1932yan de haya Celadet Bedirxan bi vê rojnameyê çêdibe û nivîsekê li ser rojnameyê dinivîse.⁴⁴ Tê zanîn ku dema Erebe Şemo, Hecîyê Cindî û rewşenbîrên din tîr girtin û mişextkirin, bi vê nivîsê tîr tawanbarkirin.⁴⁵

Di van salan de berpirsiyarê Rîya Teze, Herûtîyûn Mikirtçîyan, Hiraçya Koçar û Gevork Parîs (di navbera salên 1930-1934an de berpirsiyar ew in ku kurdî pir baş dizanin) Piştî van ermeniyên kurdîzan, ji sala 1934an heta sala 1937an berpirsiyar (ku bi eslê xwe jî kurd bû) Cerdoyê Gêncî bû. Di van salan de armançeke rojnameyê jî ew e ku civata kurdên Sovyetê bi ruhê Marksîzm û Lenînîzmê perwerde bike. Ji ber vê armançê, nivîsên ku tîr weşandin, zêdetir bultenên partiyên komunistên welatên Sovyetê ne. Tîraja rojnameyê di salên ewilîn de 600 heb e. Di sala 1932yan de tîraja wê digîhije 1300î. Di sala 1936an de tenê nahîyeya kurdan a bi navê Aparanê (Axbaran) tîraja rojnameyê digîhije 600 hebî. Rojname di van salan de li nav gundên girêdayê nehîyên Aparanê, Telînê, Ecmîazînê, Kotaykê, Aştarakê, Vartênîsê û Kurdistana Sor, Tîblîsê tîr belavkirin.⁴⁶ Di sala 1938an de wekî hemû xebatên kurdî Rîya Teze jî nesîbê xwe ji zulma Stalin hildide û tîr girtin.

Piştî mirina Stalîn, di sala 1955an de Rîya Teze dîsa bi tîpên kirîlî dest bi weşanê dike. Di vê serdemê de, êdî kadroyên kurd gihîştine û amade ne ku di rojnameyê de bixebitin. Mîroyê Esed Mistoyan heta sala 1989an berpirsiyarê rojnameyê ye. Qaçaxê Mirad û Emerîkê Serdar jî cîgirê berpirsiyar in. Katibên rojnameyê di salên cihê cihê de Emerîkê Serdar, Şekroyê Xudo, Qaçaxê Mirad û Babayê Keleş in. Di hefteyê de rojname du caran tîr weşandin û naveroka wê çar rûpel bûye. Sê rûpel her dem ji bo biryar û belgeyên dewletê yê rojane tîr terxandin ku hatine wergerandin bo kurmancî. Ji bo kurd û kurdîyê tenê rûpelek dimîne. Di vê rûpelê de jî Egîtê Xudo û Emerîkê Serdar li ser edebîyat û zimanê kurdî dinivîsin. Di vê serdemê de Elîyê Ebdilrehman, Mikailê Reşît, Wezîrê Eşo û Têmurê Xelîl jî di nav xebatkarên rojnameyê de cih digirin û kedeke mezin didine rojnameyê.⁴⁷ Piştî belavbûna Yekîtîya Sovyetê, Rîya Teze dikeve nav pîrsgirêkên mezin. Piştî sala 1989an Tîtalê Efo dibe berpirsiyarê rojnameyê. Rojname piştî belavbûna Sovyetê dîsa bi tîpên latînî tîr çapkirin. Xebatkarên rojnameyê yek bi yek ji

43 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 55.

44 Bedirxan, Celadet Alî. "Rîya Teze", *Hawar*, h. 8, (12 îlon 1932), r. 108.

45 Şamil, *Diaspora Kürtleri*, r. 98.

46 Cetoyev, X.M. *Kurdên Ermenistana Sovyetê*, wer. Eskerê Boyik, Weşanên Dewletê, Êrivan, 1965, r. 148.

47 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, rr. 59-60.

rojnameyê vediqetin. Rojname bi vî awayî dikeve nav rewşeke pir xeter. Lê çend xebatkar (Girîşayê Memê, Rizganê Cango û Mirazê Cemal) ji rojnameyê venaqetin û di nav şert û mercên giran de weşana rojnameyê didomînin. Vê gavê xebatkarê rojnameyê Titalê Kerem û Mirazê Cemal in. Di van salên dawîyê de rîtma weşana Rîya Teze xirab dibe: heftê carekê, mehê carekê, çend mehan carekê. Weşana rojnameyê hin jî (2013) didome. Berpirsiyarê rojnameyê Mirazê Cemal e.⁴⁸

2.3.2. Şûra Kurdistanî

Li Azerbaycanê piştî damezirandina Kurdistanê Sor, rojnameya bi navê “Şûra Kurdistanî” di sala 1932yan de li Laçînê dest bi weşanê dike. Rojname weşana xwe bi zimanê kurdî û azerî didomîne. Berpirsiyarê rojnameyê mamosteyê zimanê kurdî Îbrahîmê Alahvêrdî ye. Di sala 1937an de wekî Rîya Teze ev rojname jî tê girtin.⁴⁹

2.3.3. Radyoya Êrîvanê

Di sala 1955an de li Êrîvanê di bin avahîya “Radyoya Neteweyî” de beşa weşana radyoya kurdî tê damezirandin. Berpirsiyarê beşa kurdî Casîmê Celîl bû. Radyoya Êrîvanê ji bilî Kurdistanê, di nav kurdên Anatolîyaya Navîn⁵⁰ û di nav kurdên Anatolîyaya Rojava de⁵¹ jî hatîye guhdarkirin. Radyo sere berîn di hefteyê de 15 deqîqeyan weşana kurdî dike. Lê paşê ev dem derdikeve 2 saetan. Spîkera yekem a beşa kurdî Eznîva Reşîd bû. Eznîva Reşîd vê peywira xwe heta sala 1982yan didomîne. Di navbera salên 1955-1957an de komîsyona ku ji rewşenbîrên kurd û ermenîyan pêk tê, weşana kurdî dinirxînin û piştî nirxandinê, Xelîlê Çaçanî dibe berpirsiyarê beşa kurdî ya radyoyê. Xelîlê Çaçanî, Casîmê Celîl ji bo eleqedarbûna stranan peywirdar dike. Tê zanîn ku di arşîva radyoyê de ev qeyd hene: “Serhildanên Kurdan”, “Rojnîşa Çandê”, “Zimanê dayikê”, “Pêncşema Edebîyatê”, “Xerîbên Xwe Digerim”, “Rasthatin û bîranîn”, “Fikira Guhdarên Me”.⁵²

Di radyoyê de bi taybetî enstrûmanên kurdan (bilûr û fiq) tînan bîkaranîn. Cara yekem kurd bi saya serê vê radyoyê bi hev dihesin û haya

48 Şahin, Memo. “Kurdên Ermenistanê Hewceyê Alîkarîyê ne” *Xendan*, <http://www.xendan.org/kurdi/drejawtar.aspx?NusarID=149&Jmara=453>, (4ê Pûşpera 2013)

49 Şamil. *Diaspora Kürtleri*, r. 52.

50 Özgür, Muzaffer. “Radyo Bîrnebûn” *Bîrnebûn*, h. 7, Bihar, 1999, r. 51.

51 Di havîna 2012an de min li gundê Sazliyê ku girêdayî bajarê Aydinê ye bi Elî Rîza Karademir re hevpeyvînek çêkir. Mijara me, mişextiya bav û kalên wî bû. Elî Rîza 80 salî hebû. Digot ku “Em ji êla Xelîkan ne. Bav û kalên me di salên 1930î de hatine sirgûnêkirin û li vir bi cih bûne. Civantîya min de tê bîra min ku me Radyoya Rewanê guhdarî dikir.” (S. Ulugana)

52 Akboğa, Hasan. “Radyoya Rewanê”, *Kürt Tarihi*, h. 4, Aralık 2012-Ocak 2013, r. 18.

wan ji hev çêdibe. Xaleke girîng jî ev e ku cara yekem kurd bi guhdarîya Radyoya Êrîvanê bêjeyên "welat", "stran", "evîn", "kilam", "çîrok"ê ji weşaneke radyoyê dibihîstin. Li gor Îsmail Beşikçi, kurdên koçer ên li Tirkîyeyê ku di jîyana xwe de Rûsya nedîtibûn, M. Kemal Atatürk û Îsmet İnönü nas nedikirin lê Lenîn û Krûşçev nas dikirin. Ji ber vê mînakê jî dîyar e ku radyoyê bandoreke mezin li ser jîyana kurdan hiştîye. Cara yekem, di her pênc perçeyên Kurdistanê de, ji vê radyoyê dengê Şeroyê Biro, Karapêtê Xaço, Reşîdê Baso, Memê Kurdo, Efoyê Esed, Şiblîyê Çaçanî, Egîdê Cimo, Egîdê Têcir, Memoyê Silo, Aramê Tigran, Silêmanê Mecîd, Şêx Şamilê Beko, Xelîlê Ebdila, Ahmedê Mirazî, Şakiro, Arifê Cizrawî, Hesen Cizrawî, Îsa Berwarî bilind dibe. Ji bilî van dengbêjan, dengbêjên jin ên bi navên Asa Evdile, Meryem Xan, Belga Qado, Dîlbera Wekîl, Xana Zezê, Fatma Îsa (Fatma Îsa tenê carekê derdikeve radyoyê û strana "Lo Lo Miho" dibêje) û Eyşeşan jî bi rêya vê radyoyê stranên xwe dibêjin.⁵³ Tê zanîn ku bi taybetî beşdarbûna jinên kurd ji bo radyoyê pir tiştekî zehmet bû. Çawa Celîlê Celîl û Têmurê Xelîl jî dibêjin ku xebatkarên radyoyê dema jinên kurd ji bo stranbêjîyê derdixine studyoyên radyoyê, (ji ber tirsê mêrên wan) hîn caran navên wan veduguherînin. Lê dîsa jî spîkerên jin ên bi navên Nûra Egît (Nûrê Polatbekov), Eznîva Reşîd, Sêvaza Evdo, Gulîzera Casim, Lûsîka Huseyîn bi salan di radyoyê de spîkertîyê dikin.⁵⁴ Wekî rojnameya Rîya Teze, Radyoya Êrîvanê jî piştî belavbûna Sovyetê dikeve asteke xeter û pirsgirêkên wî yê aborî zêde dibin. Vê gavê radyo hîn jî (2013) weşana xwe berdewam dike. Berpîrsîyarê wê jî Tîtalê Kerem e.

2.4. Edebîyat

Meriv dikare edebîyata kurdên Sovyetê yan jî bi jargona zanistî "Êwra Kafkasyayê di edebîyata kurdî de" di binê sê beşan de bide nasîn.

Beşa yekem ji sala 1920an dest pê dike û heta sala 1937an didome. Wekî ku di serî de jî me behs kiribû, piştî damezirandina alfabeya kurdî, xebatên edebîyatê dest pê dikin. Lê di navbera van salan de kêmasîya kadroyên edebîyatê yê neteweyî hene. Wekî keresteyên edebîyatê tenê zargotin hebûye. Ji ber kêmasîya kadroyên neteweyî, ermenîyên ku kurmancî zanibûn, cara yekem bi edebîyata kurdî ve pêwendîdar dibin. Ji serî de jî ku me behs kiribû, di dema şerê Osmanî û Rûsyayê de bi hezaran kurd revîyabûn welatên Kafkasyayê. Di van şert û mercên pir zehmet de bi hezaran zarokên kurd jî sêwî mabûn. Tê zanîn ku komara Ermenistan û Gurcistanê ji bo sêwîyên kurd, li Aştarakê sêwîx-

53 *H.b.*, nr. 18-19.

54 Celîl, Celîlê. "Radyoya Kurdî li Yêrêvanê û Bingehdanina wê - II", *Bîr*, h. 4, Gulan 2006, r. 125.

aneyekê ava dikin. Berpirsiyarê sereke yê vê sêwîxaneyê jî Nura Egît e.⁵⁵ Berpirsiyarên din jî Ahmedê Mirazî û Lazo ne. Di wan rojan de Erebe Şemo, Nura Egît û serleşkerê kurd Şemo Têmurow ji bo edebîyata kurdî ya neteweyî çend caran li hev dicivin. Cara yekem kadroyên neteweyî, ji sewîyên sêwîxaneya Aştarekê ne. Hecîyê Cindî, Emînê Evdal ji van sêwîyan du heb in. Paşê bi tevahîya Cerdoyê Genco, Qanatê Kurdo, Wezîrê Nadirî, Casîmê Celîl, Etarê Şero ve tèn digîhîjin Erebe Şemo û Ahmedê Mirazî. Bi vî şeklî jî kadroyên yekem amade dibin. Pirsgirêka herî mezin ew bû ku yên di sêwîxaneyê de mezin bibûn, zimanê xwe ji bîr kiribûn. Ji ber vê yekê, Emînê Evdal û Hecîyê Cindî diçin di nav gundên kurdan ên Elegezê digerin û ji kurdan zimanê xwe yê dayikê hîn dibin.⁵⁶ Em dikarin ji edebîyata kurdên Sovyetê re bibêjin “Edebîyata Sewîyan”.

2.4.1. Destpêk (1931-1937)

Beşa yekem destpêk e. Cara yekem di vê êwrê de pirtûka edebî ya bi navê “Serpêhatîya Casim” ji aliyê Lazo ve di sala 1931î de li Ermenistanê tê çapkirin. Mijar, bîranîn e. Piştî salekê (1932) vê carê jî yekem nivîskarên kurd, nivîsên xwe yên edebî bi awayê antolojîk (tevahî) çap dikin. Di navbera 1934-1935an de pirtûkên nivîskarên kurd ên bi navên Cerdoyê Genco, Hecîyê Cindî, Emînê Evdal, Ahmedê Mirazî, Erebe Şemo û Wezîrê Nadirî çap dibin: Hecîyê Cindî (*Qutîya Du Dermanapîyes*)⁵⁷, Ahmedê Mirazî (*Zimanê Çîyan-Pîyes*)⁵⁸, Wezîrê Nadirî (*Reva Jinê-Pîyes, Nûbar-Helbest*), Erebe Şemo (*Şivanê Kurmanca-Roman*) çap dikin.⁵⁹ Tê zanîn ku di edebîyata kurdî de romana yekem, *Şivanê Kurmanca* ye. Mustafa Aydoğan, bi awayekî zanistî, cîhê vê romanê di edebîyata kurdî de zelal dike. Li gor Remezan Alan, Şemo mexdûrê serdemekê ye û em dikarin jîyana wî jî di bin sê beşan de binirxînin.⁶⁰ Di sala 1936 an de çîroka Erebe Şemo ya a bi navê “Kurdê Elegezê” çap dibe. Di heman salê de berhevoka Hecîyê Cindî û Emînê Evdal a derheqê zargotina kurmancî ya bi navê *Folklorê Kurmanca* jî çap dibe.⁶¹ Di van salan de mecal û derfet pir in. Lê kadroyên kurdî pir kêman in. Bi taybetî kurd nexwendî ne û ev jî li ser belavbûna berhemên kurdî

55 Badem, Candan û Rohat Alakom. “Karşılı Bir Kürdün Digor’dan Sibirya’ya Uzanan Öyküsü”, *Kürt Tarihi*, r. 11.

56 Boyik. *Çanda Kurdên Sovête*, r. 15.

57 Li gor Eskerê Boyik, ev pirtûk di sala 1932 yan de tê çapkirin. Boyik, *Çanda Kurdên Sovête*, r. 14.

58 Li gor Eskerê Boyik, navê vê pîyesê “Zemanê Çûyî” ye. Boyik, *Çanda Kurdên Sovête*, r. 14.

59 Şamil. *Diaspora Kürtleri*, r. 98.

60 Alan, Remezan. *Bendname*, Avesta, Stenbol, 2009, r. 191.

61 Boyik. *Çanda Kurdên Sovête*, r. 15.

bandorê çêdike. Wekî din di van salan de nûmûneyên wergerî jî tîn çêkirin. Minak, "Çîrok û Helbestên Pûşkîn". Di van salan de, teqez du nimûneyên edebîyata sîyasî ya kurdî jî hene: "Bîyografiya Karl Marks" û "Manifestoya Partîya Komunîst".

Di dawiyê de em dikarin bibêjin ku di navbera salên 1929-1937an de nêzikî 50 berhemên kurdî yên edebî tîn nivîsîn.⁶² Di sala 1937an de wekî hemû xebatên kurdolojîyê, xebatên edebîyata kurdî jî tîn rawestandin û nivîskarên kurd tîn girtin û mişextkirin.

2.4.2. Pîyes (1937-1955)

Di beşa duyem de bi taybetî pîyesên kurdî hatine çapkirin. Ev beş, di sala 1937an de dest pê dike û heta sala 1955an berdewam dike. Di navbera van salan de wekî kêmetew û netewên din li ser kurdên Sovyetê jî zextên sîyasî pêk tîn û wekî hemû karên wan, karên derheqê edebîyatê de jî tîn qutkirin. Erebe Şemo mişextî Sîbîryayê dikin û Cerdoyê Genco, Ahmedê Mirazî, Hecîyê Cindî tîn girtin. Hemû sazî û weşanên kurdî tîn qedexekirin. Tenê "Tîyatroya Kurdî ya Elegezê" dikare karên xwe berdewam bike. Di vê tîyatroyê de pîyesa berpirsîyarê tîyatroyê Celatê Koto ya bi navê "Lûr de Lûr" ya Hecîyê Cindî ya bi navê "Miraz" û ya Cerdoyê Genco ya bi navê "Xûşka Dixtorîyê û Bira" tê listîn.⁶³ Di sala 1941an de Hecîyê Cindî tê berdan û paşê jî Komara Ermenistanê emir dide ku ji bo kurdên Sovyetê alfabeya kîrîlî çêbike. Ji ber vê yekê berhemên kurdî yên di van salan de bi tîpên kîrîlî ne. Ji bilî nivîskarên kurd, di van salan de nivîskarên ermenî yê ku zaravayê kurmançî dizanin, bi zimanê kurdî pîyesa dinivîsin. S. Taronsî pîyesa bi navê, "Mem û Zîn"ê dinivîse; S. Genosyan jî pîyesên bi navên, "Ker û Kulik", "Keça Mîrekî", "Xecê û Sîyabend" û "Gur Heso" dinivîse û piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn di sala 1947an de ev tîyatroya kurdî jî tê girtin.⁶⁴ Girtina tîyatroyê, nivîsandina pîyesên kurdî jî demekê dide sekinandin. Piştî girtina tîyatroyê, mekanê pîyesan Radyoya Êrîvanê ye. Di radyoyê de çend pîyesên kurdî (pîyesên radyoyê) tîn çêkirin. Stalîn di sala 1951ê de dimire. Piştî mirina Stalîn, Erebe Şemo jî sirgûnîyê dizivire û rewşenbîrên kurd jî tîn berdan. Lê heta 1955an, di warê edebîyatê de ti xebatake cidî nayê kirin.

2.4.3. Roman, çîrok û helbest (1955-1991)

Di van salan de êdî kadroyên kurd ji bo edebîyateke neteweyî gihîştine. Erebe Şemo jî sirgûnîyê vedigere û Hecîyê Cindî, Cerdoyê Genco, Ahmedê Mirazî ji zindanê tîn berdan. Qaçaxê Mirad, Ûsivê Beko, Eliyê

62 Şamil. *Diaspora Kürtleri*, r. 97.

63 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r.16.

64 *H.b.*, r. 17.

Ebdilrehman, Nado Maxmûdov, Mîroyê Esed, Emînê Evdal, Xalîl Mûradov jî tèn digîhijine wan.⁶⁵

Di sala 1956an de romana Erebe Şemo ya bi navê *Berbang* tê çapkirin. Di 1959an de jî romana xwe ya bi navê *Jiyana Bextewar*, di 1965an de romana xwe ya dirokî *Dimdim* û di 1969an de jî di kovarekî de romana xwe ya bi navê *Hopo* weşandîye. Tê zanîn ku Erebe Şemo helbest jî nivîsîne.⁶⁶ Heciyê Cindî di sala 1967an de romana xwe ya bi navê *Hewarî* çap dike.⁶⁷ Elîyê Ebdilrehman, di sala 1957an de kurteçîroka bi navê *Morof li Êrîvanê* çap dike. Du sal şûn de jî romana xwe ya bi navê *Xatê Xanim* çap dike. Piştî demeke dirêj (wan salan di Radyoya Êrîvanê de dixebite) romana xwe ya bi navê *Gundê Mêrxasan* (1968) çap dike. Piştî 11 salan vê carê bîranînên xwe bi navê *Bîranîn û Serhatî* çap dike. Elîyê Ebdilrehman, piştî salên 70yî vê carê di sala 1989an de romana serhildana Şêx Zahir dinivîse. Navê romanê jî *Şer li Çiya* ye. Ji bilî nivîsandina roman û kurteçîrokan, Ebdilrehman helbestan jî dinivîse: *Dê, Gulistan, Hesreta Min*.⁶⁸ Di edebîyata kurdên Sovyetê de nivîskar û rewşenbîrekî din jî Sehîdê Îbo ye. Heft berhemên wî hene: *Qurna Min* (Helbest-1963), *Duryan* (Kurteçîrok-1966), *Bîst Salê Dinê* (Destan-1970), *Sînem* (Helbest-1975), *Kurdê Rêwî* (Roman-1979), *Azadî* (Helbest-1988).⁶⁹ Romanivîsekî din jî Egîdê Xudo ye. Romana wî ya bi navê *Dê û Dêmari* di sala 1986an de li Êrîvanê tê çapkirin.⁷⁰

Di vê êwrê de bi taybetî di warê helbestê de du kes derdikevine pêşîya meriv: Ferîkê Ûsiv û Şikoyê Hesên. Di sala 1961î de pirtûka Şikoyê Hesên ya bi navê *Qalçîçek* (Helbest) û ya Ferîkê Ûsiv a bi navê *Çevkanî* (Helbest) derdikeve. Li ser helbestê bi dehan xebatên Ferîkê Ûsiv hene. Di çend pirtûkan de ev helbestên xwe kom kirîye: *Gula Elgezê* (1954), *Lîrika* (1967), *Ûsivê Nebya* (1973), *Narê* (1977), *Hisretdefter* (1984), *Dinya Delal* (1987).⁷¹ Şikoyê Hesên di 48 salîya xwe de, xwe dikeve. Li pey xwe sê berhemên dihêle: *Tembûra Kurda* (1965), *Meremê Dilê Kurd* (1970), *Perwezê Wetîn* (1977). Karlanê Çaçanî jî di warê edebîyatê de nivîskarekî serkeftî ye: *Ahmedê Egît* (Helbest-1958), *Gul* (Helbest-1960), *Şêr û Kew* (Helbest-1961), *Dil û Wetan* (Helbest-1962), *Berbang Wetanê Min* (Helbest-1967), *Baqe Tev* (Hel-

65 H.b, r. 18.

66 Nazê, Bavê. "Hevpeyvîna Bi Erebe Şemo re ya Berî 25 Salan", *W*, j. 15, Amed, 2007, r. 32.

67 İbrahim, Kinyazê. *Zimanê Kurdî (6-9)*, Wezerata Komara Qazaxistanê ya Xwendin û İlmê, Almatî, 2006, r. 143.

68 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 14.

69 H.b, r. 288.

70 H.b, r. 291.

71 H.b, r. 20.

best-1972), *Zerê* (Helbest-1980), *Keskesor* (Helbest-1983).⁷² Helbestvanekî din jî Çerkezê Reş e. Pirtûka wî ya helbestan a yekem di salên 1970yî de çap dibe. Navê pirtûkê *Bihara Teze ye*. Duyemîn pirtûka wî ya helbestan *Şorişa Xeberan e*. Di sala 1986an de çap dibe.⁷³

Wezîrê Eşo, Tosinê Reşîd û Eskerê Boyik di warê edebîyata kurdî ya vê êwrê de kesên grîng in. Tosinê Reşîd di çend cureyên edebîyatê de nivîsiye. Ji dehi zêdetir berhemên wî hene: *Klamên Rê* (Helbest-1975), *Zozan* (Helbest-1984), *Nivro* (Helbest-1987), *Sîyabend û Xecê* (Drama-1988). Bi taybetî piştî belavbûna Sovyetê Reşîd, roman û berhemên din jî nivîsiye.⁷⁴ Eskerê Boyik ji wan kesan e ku bi dehan berhem nivîsiye: *Şiverê* (Helbest-1966), *Kulîlkên Çiya* (Helbest-1979), *Sinco Keça Xwe Dide Mêr* (Pîyes-1980), *Tîrênc* (Helbest-1987), *Mem û Zîn* (Pîyes-1989), *Li Çiya* (Kurteçîrok-1990).⁷⁵ Wezîrê Eşo kurteçîrokên bi navên *Mizgînî* (1976), *Dengbêj Kal Bûbû* (1983), *Pampa Sîpan* (1986) nivîsiye, herweha wergerên ji nivîskarên ermenî yên bi navên; *Xebera Dosta* (1982), *Hisret* (1983) ji aliyê Eşo ve bo zimanê kurdî tînin çapkirin.⁷⁶ Bi taybetî ev hemû berhem li Êrîvanê hatine çapkirin.

Kurdperwer û kurdolog Şamil Esgerov, li Azerbaycanê (di sala 1978an de komara Azerbaycanê bi hinceta “kurdayetîyê dike” 4 salan wî di zîndanê de digire.) di warê edebîyata kurdî de bi dehan berhem dinivîse: *Çiya Ser Çiyan* (Helbest-1964), *Helbestvanê Gel* (Ceribandin-1968)⁷⁷, *Dengê Delîdax* (Helbest-1973), *Keçika Lal* (Destan-1978), *Hikmeta Çiya* (Folklor-1987), *Kulîlkên Çiya* (Helbest-1987), *Rûpiştî Jîyanê Ruyê Jîyanê* (Helbest-1990).⁷⁸

Rûsan xebatên edebî yên kurdan baş şopandine. Di balyozxaneyên xwe yên derve de her dem ev berhemên edebî spartine. Bi taybetî jî di balyozxaneyên xwe yên Tirkîyeyê de. Minakeke ku Nacî Kutlay di bîranînên xwe de behsê dike, vê xalê pir baş dide nîşan.⁷⁹

2.5. Sînema

Yekem filma sînemayê ya kurdî li sovyetê, ya bi navê “Namûs” (derhêner: Hamo Bêknazaryan) e. Ev film di sala 1925an de li Ermenistanê

72 *H.b.*, r. 309.

73 Îbrahîm, Kinyazê û Têmûrê Xelîl, “Zanyar û Helbestvanê Hêja”, *Nûbar*, h. 1-2, Almata, 2008, r. 88.

74 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 394.

75 *H.b.*, r. 555.

76 *H.b.*, r. 368.

77 Derheqê Cegerxwîn de hatiye nivîsandin.

78 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 385.

79 Kutlay, Nacî. *Anılarıım*, Avesta, İstanbul, 1998, r. 112.

hatîye kişandin. Mijara wê evîna Seyran û Sûsanê ye. Ji romana Aleksandir Şîrvanzade ya bi navê *Namûs* hatîye adaptekirin. Fîlm 69 deqîqeyan dikişîne û reş-spî ye. Duyemîn fîlm "*Zerê*" (derhêner: Hamo Bêknazaryan) ye. Di sala 1926an de hatîye kişandin. Ji romana Lazo (Hakob Xazaryan) ya bi heman navî hatîye adaptekirin. Fîlm 69 deqîqe ye û reş-spî ye. Mijar li ser Zerê û dergîstîyê wî yê bi navê Seydo ye. Li Ermenistanê hatîye kişandin. Ya sisîyan "*Kurd-Ezdî*" (derhêner: A. Martîrosyan) ye. Mijar, li gundekî kurdan avakirina kolxozê ye. Dema wê 51 deqîqe ye û reş-spî ye. Di sala 1932yan de li Ermenistanê hatîye kişandin. Çaremîn fîlm, di derheqê "*Kurdîstana Sor*" de li Azerbaycanê di sala 1938an de tê çêkirin. Balkêş e Piştî van salan bi tenê belgefilm tên çêkirin: "*Kurdên Ermenîstana Sovîyêt*" (1947-senaryo: Hecîyê Cindî, derhêner: Y. Koçaryan-12 deqîqe), "*Kurdên Ermenistanê*" (1959-senaryo: Erebe Şemo, derhêner: C. Jamharyan-21 deqîqe), "*Dostê min ên Dewrezeman*" (1988-derhêner: L. Grîgoryan). Ev belgefilm hemû li Ermenistanê hatine çêkirin.⁸⁰

3. POLÎTİKAYA GIŞTÎ

Di serî de me bi awayekî kurt behsa polîtîkaya rûsan kir ku di hemû deman de zêde neguherîye. Ji ber ku ti dewrê de piştgirîyeke cidî nekirine ji bo kurdan.

Tê zanîn ku di Serhildana Şêx Seîd de (1925), Yekîtîya Komarên Sovyetê ên Sosyalist piştgirîya Kemalîstan dikan. Serhildana Şêx Seîd wekî tekoşîneke emperyalîstan bi nav dikan. Vê ramana xwe bi çepgirên tirkên jî didin erêkirin.⁸¹ Pênc sal şûnde vê carê li hemberî Serhildana Agirîyê jî (1930) ramanên rûsan naguhere. Piştgirîya rûsan ji bo tirkên vê carê ne bi tenê sîyasî ye. Vê carê alîkarîya leşkerî jî didine tirkên; di çîyayê Agirîyê de li hemberî serhildêrên kurd operasyonên leşkerî dikan û di hundirê sînorên xwe de jî bi sedan kurdî sirgûnê Asyaya Navîn dikan.⁸² Piştî salên 30î jî helwesta rûsan a hemberî kurdan dîsa naguhere. Bi damezirandina Komara Kurdistanê ya Mehabadê re Artêşa Sor, Wezîrê Nadîrî (ku me di beşa edebîyatê de jî behs kiribû, Nadîrî ji bilî karên nivîskarî leşkerekî kurd bû) ji bo piştgirîya Qazî Muhemed dişîne Mehabadê. Nadîrî jî ji kurdên Sovyetê komekê amade dike û ji bo propagandaya kurdayetîyê dişîne di nav êlên celalîyên Îranê. Yek ji van

80 Mihoyî, Prîskê. "Li Ermenîstana sovîyêt Filmên Li Ser Kurdan", Avestakurd, <http://www.avestakurd.net/magazn/li-ermenistana-sovyet-filmn-li-ser-kurdan-h364.html>, (31ê gulana 2012an)

81 Özsoy, Felat û Tahsin Eriş. *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Perî, İstanbul, 2007, r. 246.

82 Süphandağ, Kemal. *Ağrı Kürt Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat, İstanbul, 2001, r. 348.

ji bavê Kinyazê İbrahim e.⁸³ Wezirê Nadirî generalekî Artêşa Sor bû û di nav kurdên Mahabadê de bi navê "General Reşîd Beg" dihate naskirin. Nadirî piştî dagirkirina Komara Mahabadê, di sala 1946an de li Tiflisê tê kuştin.⁸⁴ Tê zanin ku di vê kuştinê de tiliya KGB jî heye. Sedema vê qetilkirinê hîn jî nediyar e.⁸⁵ Piştî dagirkirina Komara Mahabadê, Mela Mistefa Barzanî bi nêzikî 500 pêşmergeyî ve derbasî Sovyetê dibe.⁸⁶ Qonaxa wan a yekem Azerbaycan e. Serokomarê Azerbaycanê Bakirov jî bo berjewendiyên rûsan li ser Barzanî zextan çêdike. Divê ku Barzanî jî ber xwestina wî, Rehîmê Qazî hildide PDKê. Lê Barzanî dijî vê xwestinê derdikeve. Ji ber vê yekê jî Barzanî û pêşmergeyan dişîne Ozbekistanê. Barzanî li wir pir zehmetîyan dikişîne.⁸⁷

3.1. Kurdistana Sor û Yekbûn

Rûs, di pirsgerêka kurdî de her tim berjewendiyên xwe difikirin. Ev xal di hebûna Kurdistana Sor de bi awayekî hîn zelaltir xuya dike. Tê zanin ku "Kurdistana Sor" bi awayekî otonom di sala 1923yan de li herêma Kelbecer, Kûbatlî û Laçînê (Qerebaxa Çiyayî) tê avakirin. Lê di 1929an de Kurdistana Sor jî ber giliyên Azerîyan bi destê Moskovayê tê hilweşandin.⁸⁸ Armanca damezirandina Kurdistana Sor, di navbera du gelên dijmin de (Azerî-Ermenî) herêmeke tampon bû.⁸⁹ Piştî rakirina Kurdistana Sor, di nasnameyên kurdên Azerbaycanê de xaneya netewê de peyva "kurd" tê rakirin û şûna wê de "Azerbaycanlı" dini-vîsinin. Asîmilasyon bi vî avayî berdewam dike û 500 hezar kurd tên asîmîle kirin. Piştî belavbûna Sovyetê di navbera azerî û ermenîyan de şer diqewime. Di vî şerî de nêzikî sed hezar kurd tên kuştin. Kurd bi tevahî jî aliyê herdu artêşan ve hatin sirgûnkirin. Li holê ne kurd man ne jî Kurdistana Sor ma.⁹⁰ Piştî vê aloziyê di erdnîgarîya Sovyetê de kurdan jî bo parastina mafên xwe yê neteweyî, rêxistina bi navê "Yekbûn" ava kirin. Armanca Yekbûnê, jî nû ve damezirandina Kurdistana Sor bû. Lê di sa berjewendiyên rûsan dijî vê ramana kurdan bû. Rewşenbîrên kurd ên bi navên Memed Babayev, Kinyazê İbrahim û hwd. di Moskovayê de derî bi derî gerîyan lê tu sazî an jî kesê fermî jî wan re

83 Şamil. *Kinyazê İbrahim ve Kürtler*, r. 14.

84 Nadirî, Wezirê. *Berevok, Berbang*, Almata, 2009, r. 214.

85 Mihoyî, Prîskê. "Wezirê Nadirî", *Nûbar*, h. 1-2, Almata, 2008, r. 27.

86 Pisyân, Necefkulî. *Kanlı Mahabad'dan Aras'ın Kıyılarına*, Avesta, İstanbul, 2001, r. 156.

87 Kutlay. *Anılarım*, r. 205.

88 Bedîrxan, Ezîzê Zîyo. *Kızıl Kürdistan*, wer. Hêjarê Şamil, Perî, İstanbul, 2010, r. 11.

89 Şamil. *Diaspora Kürtleri*, r. 47.

90 *H.b.*, r. 81.

nebû alîkar.⁹¹ Dema ku ermenîyan Qerebax dagîr kir, bi awayekî lezgîn îlana "otonomîya Kurdistana Sor", ji raya giştî ya cîhanê re eşkere kirin. Vakîl Mûstafayev û çend kurdên din ji Êrîvanê anîn Qerebaxê û bi devê wan deklaryonek weşandin. Lê li vir şaşîtiyeke trajîkomîk hebû; roja ku deklaryasyon hate xwendin, di Qerebaxê de ji bilî Mûstafayev û hevên Ermenistanê û hem jî yên Azerbaycanê ji bo statûya kurdan dikevin nav têkilîyên sîyasî. Ermenistan, li dijî kurdan polîtîkayeke qirêj dimeşîne û kurdên misilman û yên êzidî berdide pêsîra hev. Şehîdê Îbo (yê nivîskarê romana bi navê *Kurdê Rêwî*) hemberî vê polîtîkaya qirêj derdikeve û ji bo yekîtîya kurdan xebatan dimeşîne. Îbo ji ber van xebatên xwe ji aliyê hêzên tarî ve di sala 1991ê de li Êrîvanê tê kuştin.⁹² Di sala 1995an de jî, li Bakûyê Bînbaşîyê kurd yê bi navê Manaf Hesenov ji aliyê îstîxbarata azerîyan ve hat kuştin. Tawana Hesenov, karên wî yên kurdolojîyê bûn.⁹⁴

Di dawîyê de meriv dikare bibêje, hemû xebatên ku di Sovyetê de ji aliyê kurdan ve hatine meşandin, di bin kontrola rûsan û partîyên komunist ên komarên girêdayî Sovyetê de bûne. Mînak, Rîya Teze, rojnameya kurdî ya Partîya Komunist a Ermenistanê ye. Armanç, di nav kurdan de propagandaya komunîzmê bi zimanê kurdî ye. Radyoya Êrîvanê jî heman peywîr bi cih anîye. Armanca dirêjîya sînyalên Radyoya Êrîvanê, di nav kurdên Tirkîyeyê û welatên din de îxracîna bolşevîzmê bû. Di edebîyata kurdên Sovyetê de jî heman tişt heye, bilî çend romanên, di romanên wan de (taybetî yên Erebe Şemo de) direk propagandaya komunîzmê û modelnîşankirina sîstema sosyalîzmê heye.

ENCAM

Li gor zanîsta sosyolojîyê, cîvakên li ser rûyê dinyayê, qedeme bi qedeme di bin destê sîstemên sîyasî re derbas dibin. Divê cara yekem civat, feodalîzmê bijî û paşê derbasî kapîtalîzmê bibe. Cîvak piştî dema kapîtalîzmê êdî dikare derbasî asteke bilind bibe, dibêjin ev jî sosyalîzm e. Lê meriv dema ku kurdên Sovyetê dihêre, dibîne ku ewna ji feodalîzmê derbasî sosyalîzmê bûne. Di jîyana wan a civatî de kapîtalîzm nehatîye tecrîbekirin. Ev pêvajoyê jî ji bo civatekî pir zehmet e. Li gor fikra min vê xalê li ser hemû berhemên wan bandoreke mezin çêkirîye ku di hemû berhemên wan de lezgînî heye.

91 Şamil, Hêjarê. *Medîna Knyaz. Jîyan Di Rêya Welatparêzîyêda*, Almata, 2007, r. 106.

92 Şamil. *Diaspora Kûrtleri*, r. 80.

93 Boyik. *Çanda Kurdên Sovyetê*, r. 283.

94 Şamil, Hêjarê. "Benim Kahramanım", *Kurdistanpost*, <http://www.kurdistanpost.eu/tr/benimkahramanim>, (30 Berfanbar 2012)

Îro di erdnîgarîya Yekitiya Komarên Sosyalîst ên Sovyetê de nêzîkî 500 hezar kurd hene. Nêzîkî 500 hezarî jî hatîne asîmîlekirin. Tê zanîn ku li ser rûyê dinê hin komar hene ku nifûsên wan di binê 500 hezarî de ne. Ji ber vê yekê divê li ser vê civatê xebatên pir fireh werin kirin.

Digel van di nav kurdên Sovyetê de, ji ber şertên seqamgirîyekê û mafên kêmtewan gelek xebatên edebî û çandî bûne. Hejmara kitêbên edebî û çalakîyên çandî vê yekê piştrast dikin. Ji salên destpêkê (1922) bigire heya hilweşîna Sovyetê (1991) gelek xebat pêk hatine. Di enstîtûyên ku ava bûne de li ser kurdnasîyê qadro gîhîştine û berhem dane. Ev perîyod hem ji bo edebîyata kurdî û hem jî ji bo kurdnasîyê perîyodeke gelek girîng e. Divê bi hemû hêlan ve pêşî nimûneyên van xebatan ji bo kurdên parçeyên din bîn transkirîbekirin û li ser van lêkolîn bîn kirin.

ÇAVKANÎ

- Akin, Salih. *Lêkolînên Zimannasîya Kurdî*, Avesta, Stenbol, 2013.
- Akboğa, Hasan. "Radyoya Rewanê", *Kürt Tarihi*, h. 4, (Aralık 2012-Ocak 2013).
- Alakom, Rohat. *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, Deng, İstanbul, 1991.
- Alan, Remezan. *Bendname*, Avesta, Stenbol, 2009.
- Averyanov, P.İ. *Osmanlı-Rus ve İran Savaşlarında Kürtler (1801-1900)*, wer. Muhammed (Hoko) Varlı (Xani), Sîpan Yayıncılık, Ankara, 1995.
- Badem, Candan & Alakom, Rohat. "Karşılı Bir Kürdün Digor'dan Sibiryaya Uzanan Öyküsü", *Kürt Tarihi*, h. 3, 2012.
- Bedirxan, Celadet Alî. "Rîya Teze", *Hawar*, h. 8, (12 İlon), 1932.
- Bedirxan, Ezîzê Zîyo. *Kızıl Kürdistan*, wer. Hêjarê Şamil, Perî, İstanbul, 2010.
- Boyik, Eskerê. *Çanda Kurdên Sovyetê*, Deng, Amed, 2012.
- Celil, Celîlê. *Autobîyografîya Ebdurrezaq Bedirxan*, Perî, Stenbol, 2000.
- Celil, Celîlê. *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, (wer. Hasan Kaya), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2007.
- Celil, Celîlê. "Radyoya Kurdî li Yêrêvanê û Bingehdanîna wê - II", *Bîr*, Amed, j.4, (Gulan), 2006.
- Çetoyev X.M. *Kurdên Ermenistana Sovyetê*, wer. Eskerê Boyik, Weşanên Dewletê, Êrîvan, 1965.
- Eskero, Şamil. "Azerbaycan Kürtleri", *Azerbaycan'ın Sesi Gazetesi*, Bakû, 11 Haziran 1993.

- İbrahim, Kinyazê. *Zimanê Kurdî (6-9)*, Wezerata Komara Qazaxistanê ya Xwendin û Îlmê, Almatî, 2006.
- İbrahim, Kinyazê & Xelîl, Têmûrê. "Zanyar û Helbestvanê Hêja", *Nûbar*, j.1-2, Almata, 2008.
- Kutlay, Naci. *Anılarım*, Avesta, İstanbul, 1998.
- Malmisanlı, M. "Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine-II". *Tarih ve Toplum*, Sayı: 55. 1988.
- Memed, Letîf. "Di Dema Sulala Mihrenîya de Dewleta Kurd ya Mesihî", *Dostanî*, Moskova, 2002.
- Mihoyî, Prîskê. "Wezîrê Nadirî", *Nûbar*, j.1-2, Almata, 2008.
- Mihayî, Prîskê. "Li Ermenistana Sovîyêt Fîlmên Li Ser Kurdan", *Avestakurd*, <http://www.avestakurd.net/magazn/li-ermenistana-sovyet-flmn-li-ser-kurdan-h364.html>, (31 Gulan 2012).
- Nadirî, Wezîrê. *Berevok, Berbang*, Almata, 2009.
- Nazê, Bavê. "Hevpeyvîna Bi Erebe Şemo re ya Berî 25 Salan", *W*, j. 15, Amed, 2007.
- Özgür, Muzaffer. "Radyo Bîrnebûn" *Bîrnebûn*, j.7, Bihar, 1999.
- Özsoy, Felat, Eriş Tahsin. *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Perî, İstanbul, 2007.
- Pısyân, Necefkuli. *Kanlı mahabad'dan Aras'ın Kıyılarına*, Avesta, İstanbul, 2001.
- Pîrîbarî, Dîmîtrî. "Di Qefqasyaya Başûr de Kurdên Êzîdî", *Êzdîxane*, Êrîvan, 2004.
- Reşîd, Tosinê. "Kurdên Yekitiya Sovyetê: Berê û Niha", *Bîrnebûn*, j.42, Stockholm, 2009.
- Reşîd, Tosinê. "Êzdiyatî, Oleke Hê jî Ne Naskirî", *Roja Nû*, Stockholm, 2001.
- Reşîd, Tosinê, Kılıç Ali. "Navdarên Me", *Nûbar*, j.1-2, Almata, 2008.
- Reşîd, Tosinê. "Kurdên Yekitiya Sovyetê", *Bîr*, j.12, Amed, 2010.
- Sours of the History of Azarbaijan*, Bakû, 1969.
- Süphandağ, Kemal. *Ağrı Kürt Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat, İstanbul, 2001.
- Şahin, Memo. "Kurdên Ermenistanê Hewceyê Alîkarîyêne" *Xendan*, <http://www.xendan.org/kurdi/drejawtar.aspx?NusarID=149&Jmara=453>, (4ê pûşpera 2013an).
- Şamil, Hêjarê. *Diaspora Kürtleri*, Perî, İstanbul, 2005.
- Şamil, Hêjarê. *Kinyazê İbrahim ve Kürtler*, Perî, İstanbul, 2007.

- Şamil, Hêjarê. *Kinyaz Medîna, Jiyan Dî Rêya Welatparêzîyê da*, Almata, 2007.
- Şamil, Hêjarê. "Benim Kahramanım", *Kurdistanpost*: <http://www.kurdistanpost.eu/tr/benimkahramanim>, (30ê berfanbara 2012an).
- Şamil, Hêjarê. "Kürtçe İlk Şiirler Kitabının Yazarı: Müseyib Axundov", *Kurdistanpost*, <http://eu.kurdistan-post.eu/diaspora/6195-krde-ilk-iirler-kitabnn-yazar-mseyib-axundov.html>, (28ê avrêla 2012an).
- Şemo, Erebê. *Şivanê Kurmanca*, Lîs, Amed, 2009.
- Taels, Herman. *Eski Sovyetler Birliğinde Kürtler (1927-1994)*, Perî, İstanbul, 2001.
- Ulugana, Sedat. *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931)*, Perî, İstanbul, 2010.
- Yüksel, Metin. "Hayatta Kalma ve Diriliş: Kürtçe'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", *Kürt Tarihi*, j.1, (Haziran-Temmuz), 2012.